

GLATZ FERENC

TÖRTÉNETSZEMLELETI TEMATIKAI KIHÍVÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

Az ezredforduló kihatásai – az informatikai társadalom, a globalizáció és a kulturális-antropológiai forradalom – a történettudomány és a történelemtanítás számára is kihívásokat fogalmaz meg.

Az MTA-n megindult szakma-stratégiai újragondolások – az ún. diszciplína-viták – azt is célozzák, hogy a magyarországi tudományos kutatásban és tanításban dolgozókat vitára szólítsák fel. És szakmai műveltségünk újragondolására.

Alábbiakban részletet közlünk egy nagyobb tanulmányból, amely a magyar történettudomány és történelemtanítás ezredfordulós vitakérdéseit tárgyalja.

Egyik fő törekvésünk 1987–1990 között a *tabu témák* megszüntetése és a politikai okok miatt *elhanyagolt tematikák* művelés alá fogása volt. Mind a történelemkutatásban, mind a történelemtanításban. A tabukkal való leszámolással párhuzamosan kezdettől törekedtünk a *tematikai modernizációra*. (A politikában a birodalmak, a nem forradalmi mozgalmak, a társadalomban a köznapi élet, a tömegkultúra története, továbbá a nemzeti kérdés, a kisebbségi kérdés stb.) Fontos volt és maradt e tematikai modernizáció, mert ismeretes: a történetpszemléleti kérdések újragondolása mindig is konkrét, tematikailag megfogható kérdéskörökben történhet. *A szemléleti átértékelés tehát szükségszerűen együtt jár a konkrét ismeretanyag tematikai szerkezetének felülvizsgálatával.* Történelemtanításban, történelemkutatásban egyaránt.*

Most is így van ez. Az új szemléleti kihívások és az azokra megfogalmazható válaszok a konkrét kutatási vagy tanári munkában a tematikai hangsúlyok újragondolásához vezetnek. A számtalan előtérbe nyomuló témakör közül itt most, a hosszú távú vitákra ajánlva, ötöt szeretnék kiemelni. Röviden tárgyalva, inkább csak ösztönözni szeretném a következő évek eszmecseréit.

A térben való gondolkodás

Most, amikor a világ kitágul a gyermekek és a felnőttek előtt, a globalizáció megköveteli, hogy mind a tanulók, mind a tanárok a korábbiaknál szélesebb körű és pontosabb *földrajzi ismeretekkel rendelkezzenek*. Egyáltalán, legyen érzékük és igényük arra, hogy az *eseményeket térben el tudják helyezni és egymással össze tudják hasonlítani*. Történelmi eredetükben is. *A 21. század társadalma egy térben, sőt nagy térségekben eligazodni kívánó társadalom lesz.* Most

látjuk csak igazából azt, hogy a történelemben az egyén és közösség ismeretcserejének, mozgásának, közlekedésének, helyváltoztatásának – mindezek korlátainak és kiterjedésének – milyen nagy szerepe volt. Vagyis: ismeretrádiuszának. Hiszen ez az *ismeretrádiusz* – az akkori kulturális, tudományos és technikai eszköztárak függvényében is – meghatározta, hogy a társadalom közösségi és egyéni szinten milyen modelleket követett. Egyáltalán mennyire volt képes magát a szomszédaival vagy a világgal mérni. És mennyire adta át a lokális tapasztalatokat a szomszédos kultúráknak.

Amikor a *földrajzi szemhatár kibővítésére* és általában a földrajzi ismeretek elmélyültebb használatára ösztönzünk, egy időben *óvjuk* is magunkat attól, hogy a *földrajztudományban kialakult kategóriákat* mereven alkalmazzuk a történelem bemutatása közben. A történettudományban a századelő óta vita folyik a kontinentális történelem régiókra bontásáról. (Kezdetből kimutatható mind a geopolitikai, mind a szakmai megfontolások jelenléte.)

Ami engem illet, összehasonlító művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányaim például eléggé kategorikusan más irányba ösztökélnek. Eltérítenek a kontinens történelmének természetföldrajzi bontását követő eddigi felfogásoktól. Én úgy látom, hogy az európai történelem jobban hasonlít egy párdücmintához, mint a 2-3-4 régióra szabdaltnak Európához. Egy „foltos” térképet képzelek el magamnak a kontinens történelméről beszélve. Ezen a térképen azonos jelekkel vannak ábrázolva, rokonítva a városi körzetek. A párizsi, berlini, bécsi, budapesti társadalmak és ezek közvetlen vonzáskörzetei sokkal több hasonlóságot mutatnak egymással, mint a saját államukon belüli *rurális társadalmakkal*. Ezért én például nem beszélek a nyugat- vagy közép-európai régió társadalmi, gazdasági egységéről. A kontinens nagyvárosi társadalmi egységével egymással nagyobb fejlődő

désbeli rokonságot mutatnak, mint az államterületen található rurális társadalmak. S fordítva is: az egyes rurális társadalmak is közelebb állnak egymáshoz, több hasonlóságot mutatnak – szociális struktúrában, szokásrendben –, mint a saját államuk fővárosának társadalmaihoz.

Kevés figyelmet fordítunk a társadalmak *területszerveződésének* elemzésére is. Sokat beszélünk megyékről, városokról, mezővárosokról (oppidumokról), de hogy ezek hogyan szerveződtek gazdasági, politikai egységekké, annak rendszeres tárgyalása hiányzik tankönyveinkből. Mint ahogy történettudományos összefoglalóinkból is.

Keveset beszélünk a különböző településtípusokról. Ezek emberi, termelési szerveződéseiről. (Zárójelben jegyzem csak meg: a földrajztudományon belül éppen a település-gazdaságföldrajzi iskola tört rendkívüli dinamizmussal előre Magyarországon az 1980-as években. Mint ahogy a két háború közötti Magyarországon a történetírásban is éppen a településtörténeti iskola tudta a legmodernebb társadalom- és gazdaságtörténeti eredményeket, a legtöbb szakmai újítást felmutatni. Van tehát tudománytörténeti hagyományunk és van tudományszervezeti jelenünk, amihez nyúljunk.)

Az állam szerepéről

A területszervezés kérdései vezetnek át az *állam szerepének* értelmezéséhez.

1. Az államközpontú történetiszemlélet általában jellemző a 19–20. századi európai történetíráásra. Az állam az emberiség csodálatos közösség-szervező eszköze volt és maradt a mai napig is. Ezért azután, amióta írásban rögzített történetírást ismerünk, az az emberiség történelmét többnyire államszervezeti keretekbe foglalva adta elő. (Többnyire, mondjuk, mert ismertek azok a gazdaság-, művelődés- és civilizációtörténeti megközelítések, amelyek meg-megtörk ezt a megközelítési szemléletet. Nem sok eredménnyel.) Kétségtelen, a történetírás, történelemtanítás ma is joggal emeli ki az állam szerepét. Kétségtelen, hogy az *emberiség megmaradásában*, gazdasági-termelési-antropológiai fejlődésében emberi csoportok állampolgári közösséggé szerveződése mindig is döntő szereppel bírt. A közösség megmaradásának, termelőmunkájának feltétele volt. Már csak azért is, mert az sem kétséges: az államszervezet egyik funkciója kezdetektől az volt, hogy az adott közösség szállásterületét megvédje más közösségek erőszakos behatolásától. Védelmet nyújtson, vagy ha kell, éppen ellenkezőleg: zsákmányszerző erőt fejtessen ki más közösségek ellen.

2. A történészek a modern 19–20. századi *nemzeti államrendszerek szervezettségét* és szerepét a közösség napi életében *visszavetítették* a korábbi időszakokba. Nemcsak a középkori államot, de már az ókori városállamok

működését is mintegy a mai állami konstrukciók előképeként mutatták be. Ennek a gondolkodásnak egyik jele, hogy feledésbe merült: mennyire más feltételek között működött – és volt eredményes – az a politikai rendszer, amit mi ma európai rendszerként a földgolyó egésze számára ideális-ként ajánlunk.

E történelmietlen államot, historizáló gondolkodásunk másik gyakori jelét a középkori vagy ókori *állami határok térképre rajzolásakor* láthatjuk. Kalandos fantáziájú történészek például a morva, a dák birodalmakról beszélve olyan állami határokat rajzolnak, amely területeket – elnézést a kifejezésért – a mai szlovák adminisztráció sem lenne képes átfogni a maga modern igazgatási erejével. De ugyanebbe a hibába beleesünk mi, magyar történészek is. Rajzoljuk a térképekre a Szent István-i állam határait, és elfeledkezünk arról, hogy a peremterületek évszázadokig – legalábbis a 13–14. századig – csak nagyon gyéren lakottak voltak.

3. A 19–20. századi állapot visszavetítésének hagyománya, és az, hogy nem beszélünk a történelmi különbségekről, odavezet, hogy diákjainknak nincs pontos képe az *államigazgatás* és a nem állami *területigazgatási szervezetek közösségmegtartó szerepéről*. Pedig a jövő századot már felnőttként megélő generációkat különös érzékenységre kellene nevelnünk e kérdéskörök iránt. Az ő felnőtt korukban feltehetően az egész európai kontinensen újraszerveződnek majd a területigazgatási egységek.

Elképzelhető például: felerősödik majd a mai államhatároktól független, azokat átszelő vagy azoktól függetlenedő *régiók szerepe*. (Ahogy a szigorú nemzetállami határok rögzülése előtt ezek a különböző – gazdasági, etnikai és funkcionális – alapokon nyugvó regionális autonómiák igen markánsan jelen voltak.) A kontinentális integráció során napirendre kerül feltehetően a különböző *regionális autonómiák* viszonya a szigorúan centralizált *nemzetállami igazgatási egységekhez*. Vajon nem az gátolja-e leginkább az új problémák megértését, hogy egész történeti és politikai gondolkodásunk telve van a centralizált 19–20. századi állam idő fölöttivé merevített képével? Hogy eltávolodjunk ettől a merev gondolatrendszerrel, azt mind a történettudományos szakszerűség, mind a 21. század termelési, emberi, kulturális életkereteinek átszerveződése megköveteli.

Ha valóban mutatjuk be az igazgatás, a területszervezés történelmét a nemzetállamok kora előtti időben, talán diákjaink bátrabban nyúlnak majd a jövőben a nemzetállami merevségek lebontásához. Ha látják a nemzetállami rendszer időben behatárolt, nagyon is történelmi voltát: kialakulásának történelmi szükségét és *átalakításának* történelmi követelményét. Hiszen mindenki előtt ismeretes, hogy a nemzetállamoknak egy kontinentális gazdasági-kulturális vagy egy interkontinentális biztonságpolitikai integrációban számos jogosítványukat kell majd átadniuk. Átadni

részben az integratív kontinentális-interkontinentális igazgatási egységeknek, átadni részben – legalábbis megítélésem szerint – a területigazgatási autonómiáknak.

4. Az államban hajlamosak vagyunk elsősorban hatalmi – külső és belső elnyomó funkciókat kiteljesítő – intézményrendszerrel látni. Ez a másik gondom, aminek megfontolását a mindenkori állam történelmi bemutatásával kapcsolatban figyelmükbe ajánlok. Ez is a 19., de még inkább a 20. század politikai és gazdasági fejlődésének hatása a történetiszemléletre. Historiográfiai tanulmányaink mutatják: a 20. század két világháborújának történelme abnormálisan felerősítette a hatalmi állam szerepét a történelmi és a politikai gondolkodásban.

Múlt, jelen, jövő a maga hármasságában együtt él gondolkodásunkban. Úgy látjuk, hogy a 19–20. századi jelen egyoldalúsága gátolja, hogy a jövőre vonatkozóan a múltból is tanulságokat merítsünk. Hallanak-e diákjaink például arról, hogy a magyarság integrálódása Európa és a világ termelési és szellemi kultúrájába akkor volt igazán eredményes, amikor az állam szolgáltató funkciói jól működtek: közbiztonság, az európaival kompatibilis törvények alkotása, ezek betartása és betartatása, az európaival összhangban álló adópolitika, segítése a közlekedés, a mozgás biztonságának és a termelés minőségének.

Ember és természeti környezet

Hiányosság az ezredforduló történelemkutatásában és történelemtanításában – mind Magyarországon, mind külföldön –, hogy nem irányítjuk eléggé a figyelmet az ember és a természeti környezet viszonyának történetére.

Ma már világosan látjuk, hogy vége a múlt században az egész fejlett emberiséget magával ragadó technikai optimizmusnak. De még mindig kísért, csak éppen modernizált, technokrata formában az a marxi felfogás, amely a Kommunista Kiáltványban úgy fogalmazódik meg, hogy az emberiség történelmét a természet legyőzésének történelmeként fogjuk fel.

1. Ma már tudjuk – ezzel szemben –, hogy a technika és egyre újabb megújulásának célja éppen az ember és a természeti környezet egyensúlyának a megteremtése. Kérdezem: adunk-e megfelelő teret olyan tematikáknak, amelyek az ember és a természet mindenkori viszonyának megértéséhez vezetnek? Bemutatjuk-e korról korra, térségről térségre haladva az embert körülvevő természeti táj alakulását, amelyben lejátszódott az emberi történelem? És amely természeti környezetben az emberek elképzelték, megtervezték napi céljaikat. Egyéni, családi, kisközösségi, termelési, építkezési, közlekedési, kulturális céljaikat.

Láttatjuk-e: ember és természet együttélése nem a másik megsemmisítése, de csodálatos egymáshoz igazodás, köl-

csönviszony? Kérdezhetjük: figyelünk-e tanulmányainkban, tanításunk során a földre, az erdőre, a vízre, a levegőre vonatkozó törvényekre? Jelen van-e eléggé történelemtan-könyveinkben és -tanterveinkben az európai vagy egyáltalán a magyarság szállásterületének tájtörténelme? (Sőt azt is megkérdezném: az államterületen belül a helyi országrész tájtörténelme? Az iskola szűkebb régiójának tájtörténelme?) Figyelünk-e azokra az emberi tevékenységekre, amelyek hozzásimultak, igazodtak e természeti életkeretekhez?

2. Ahhoz természetesen, hogy bemutathassuk a természeti táj történelmét, bemutathassuk ember, növény, állatvilág e csodálatos egymáshoz igazodását, bemutathassuk ember és föld, víz, levegő, növény- és állattakaró egymásra gyakorolt hatását, a mainál sokkal tájékozottabbnak kellene lennünk a természetismeretben. Sajnos középiskolai rendszerünkben e téren is, mint annyi más téren, a túl korai specializálódás negatív hatásokat szül. Annak, hogy a tudomány ránehezedik az oktatásra, sok előnye van az ismeretek korszerűsége terén. De van hátránya is: az iskolát minden diszciplína a maga tudományos előképzőjének tekinti, és akaratlanul is a korai specializálódás irányába tolja, s az ismeretek mind szélesebb halmazát követeli. Így azután az általános műveltséganyag és általában a szintetizáló megközelítésre nevelés évtizedről évtizedre jobban elorvad. Történeiszemléletünk elégtelen természettudományos ismeretanyaga és gondolkodási készsége is ennek a negatív fejlődésnek az egyik megjelenése.

Én például, amikor a 19. század magyar történelméről beszélek, és az 1870–80–90-es éveket tárgyalom, sokkal nagyobb teret adok a műszaki, természettudományos, igazgatási és művészeti értelmiség tevékenységének, mint a politikusoknak. Felfogásom szerint a modern egészségügyi és útviszonyoknak, természet és ember viszonyát szabályozó jogi aktusoknak és tevékenységnek, a kultúrmérnöki rendszer, a csatornarendszer stb. kialakulásának a tananyagban legalább akkora helyet kellene biztosítani, mint amekkora teret szentelünk ma a politikai pártok és a politikai adminisztráció (és sajnos, abban sem a napi igazgatás, hanem a pártpolitika) történetének.

Ember és épített (technikai) környezet viszonya

A negyedik tematikai témakör, amelynek nyomon követését tanárkollégáim és egyben a magam figyelmébe ajánlom: ember és technikai-épített környezet viszonya. Fentebb azt mondtam: a technika fejlődésének célját a magam részéről az ember és a természeti környezet egyensúlyi állapotának megteremtésében látom. (Tehát nem az öncélú technikai konstrukciók, gazdasági konzumáció megteremtésében.) Ahhoz azonban, hogy az emberi életkörülmények alakulását és az ember szellemi kapacitásának és gondolkodása fino-

modásának a folyamatát megértsük, ismerni kell maguknak a *technológiai* folyamatoknak a történelmét. Tapasztalataim arról szólnak: történeiszink technikai-műszaki ismeretkőre éppoly szűkös, mint amilyen szűkösek ismereteink az élő természet terén. A kezdetektől napjainkig.

Egyetemi oktatói tapasztalatom szerint már nehézségek vannak az ő- és ókor bemutatásakor az anyag, valamint az anyagmegmunkálás pontos értésével és még inkább az anyagmegmunkáláshoz szükséges technológiai eljárások és magának a technikának a megértésével. Ezek a nehézségek csak fokozódnak, amikor az újkor tárgyalásához érünk. Amikor a vas tömeges felhasználásának, illetve a gépkorszak beköszöntésének környezetkultúra-teremtő voltát kellene leírunk, megmagyaráznunk. Arról már nem is beszélek, hogy szűkebb szakmai környezetben a 20. század történelmének kutatói közül is mily kevesen képesek bemutatni korunk szédületes műszaki-technikai fejlődésének társadalmi-kulturális kihatásait, vagy éppen a mesterséges anyag feltalálásából származó technikai és köznapi életviszonyok változásait. (Középiskolai tankönyveink az utóbbi években e téren igen sokat gazdagodtak.) Ha vannak is technikatörténeti részek a tananyagainkban vagy akár történelmi összefoglalóinkban, ott sem az ember környezetalakító szerepét, a termelési és eszközhasználati viszonyokat mutatják be, hanem jobbra eszköz- vagy technológiatörténetet adnak. A szerszámkészítő és -használó, a környezetet és önmagát alakító ember bemutatása – ez a 21. századi történetiszemlélet egyik várható követelménye velünk szemben. Kölcsönhatás az élő, élettelen természet és ember között. Követelmény *az ember és környezet totális szemlélete*. Először: *ember és emberi*, másodsor: *ember és természeti és épített környezet viszonya*.

Az időbeli dimenzióról

Ha sürgetjük a térbeni tájékozódást és ezzel a földgolyó-kiterjedésű, valamint a lokális történelem új viszonyának a kialakítását, akkor legalább ennyire meg kell kívánnunk az időtávolságokhoz való érzék erősítését. A 21. század köznapi emberének már glóbusz szinten, sőt a világűr szintjén is kell tudni gondolkodnia. Márpedig e világűrben a távolságok elérhetőségét nehezen elképzelt időegységekben adjuk meg. Az emberiség történelmének tanulmányozásakor viszont ezen időegységekhez képest szűk időhatárokról beszélünk. Egy-egy évhez, naphoz köthető eseményekről. Ahhoz, hogy az ember elhelyezze magát e „kibővülő” világképben, szükséges az is, hogy az eddigieknél jobban lássa: az a periódus, amelyben ő megéli az egyszer megélhető életet, az egész földgolyó és az emberiség történelmében mennyire kicsiny időszületet képez. Mennyire hiányzik például a tanárképzés során egy, „Az Univerzum történelme és jövője”

c. kötelező előadásorozatot! Vagy ugyanígy egy előadás: „Az élővilág három és félmilliárd éves fejlődése”, „Az emlősök földi uralmának feltételei” címmel és így tovább. És hiányoznak a történelmi folyóiratok hasábjairól is az ilyen témájú cikkek! Holott az ilyen ismeretek feltételei annak, hogy becsülni tudjuk éppen az újkor hatalmas technikai-kulturális teljesítményeit, és elgondolkozzunk azok hiányosságain és ellentmondásain.

És feltétele annak, hogy önmagunkat, *saját korunk teljesítményeit nagy távlatokba tudjuk helyezni*. Hogy felül tudjunk emelkedni a napi csip-csup ügyeken, és napi tevékenységünk értelmét hosszú távon is keressük. Hogy nagyobb léptékekkel mérjünk, nagyvonalúbban, türelmesebben ítélkezzünk magunkról, korosztálytársainkról. Hogy legyen realitásérzékünk, amikor életprogramot állítunk magunk elé. És legyen erőnk a lényeges dolgokra összpontosítani. Az ún. *történelmi lépték* elsajátítása csakis a történelem tanulmányozása, tanulása közben lehetséges.

Ezért a magam részéről a képzésben az eddigieknél is nagyobb teret adnék az őstörténelem, az ókor történelmének, a különböző nagy földtani korszakok pontos megértésének. Megkövetelném az új- és legújabb kor tanításában is az állandó visszautalást – egyes témakörök évezreddel korábbi eredetének megismétlését – a diákoktól. Ahogy csak reménykedhetünk: a kutatásban is, a nagyon helyesen előtérben álló, időbeli határait tekintve mikroelemzések esetében is majd követelménnyé válik a feldolgozott témák nagyobb időkeretek közötti elhelyezése a kutatói gondolkodásban és az ilyen tematikájú művek bevezető és befejező fejezeteiben. (Csak zárójelben jegyzem meg: szerkesztői és tanári tapasztalatom, hogy az őstörténelem és az ókor történelme iránt az érdeklődés a glóbusz-méretű szemhatár-bővüléssel párhuzamosan növekszik. Ha erre nem figyelünk oda, akkor képtelenek lesznek diákjaink – mint ahogy már most is képtelenek – az Európán kívüli világban korábbi fejlettségi szakaszon álló vagy természeti kultúrában élő népek történelmének valós megértésére.)

*

E tematikai szempontok felsorolását bizonyára folytathatnánk. És valószínűleg sokan meg is jegyeznék: ezen tematikai megújulásra törekvés már az 1980-as években tartott konferenciáinkon is megjelent. Adaptálása a történelem-tanításba – és kis részben a nehezebben mozgó kutatói témaválasztásokba – már az 1980-as évek második felében meg is indult. Ezért látok lehetőséget arra, hogy fejlesztése folytatódjék az ezredfordulón. A most meginduló helyzetfelmérést és a tennivalók vázolását segíthetik majd együttesen a történelemtanításért – és általában az oktatásért –, valamint a tudományos kutatásért felelős minisztérium mellett a legnagyobb tanárképző egyetemek és a kutatásért az Országgyűlésnek felelős Akadémia.